

Nakon toga slijedi Zaključak — svojevrsni rezime teksta i tema izloženih u svih šest dijelova ove zanimljive i korisne knjige, korisne i za istraživače povijesti sindikalnog pokreta i radničkog pokreta uopće, a također i za ostale zainteresirane čitaoce. Na kraju su navedene Skraćenice, Kazalo osobnih i Kazalo zemljopisnih imena, te popis literature. Posljednji nije iscrpan, ne navodi radove nastale nakon 1969. godine, pa ni sve do toga vremena. Ipak, bez obzira na izrečene kritičke primjedbe, smatram da je ova, druga knjiga iz cjeline Cazičeva rada o djelovanju komunista u URSSJ-u u razdoblju 1935–1940. značajan doprinos povijesnoj literaturi po obilju podataka koje donosi, po dobroj razradi idejne podloge djelovanja komunista u sindikalnom pokretu uopće i u URSSJ-u posebno, po ukazivanju na raznovrsnu djelatnost URSSJ-ovih sindikata i određivanju njegove uloge u društvenom i političkom životu i u radničkoj klasi Jugoslavije.

Bosiljka Janjatović

ZBORNİK DOKUMENATA I PODATAKA O NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU NARODA JUGOSLAVIJE, t. XII, knj. 3, Vojnoistorijski institut, Beograd 1978.

Potkraj juna ove godine Vojnoistorijski institut je, u redakciji svog stalnog saradnika potpukovnika Antona Miletića, izdao, treću po redu, knjigu dokumenata jedinica, komandi i ustanova Nemačkog Rajha o događajima na jugoslovenskom ratištu i jugoistoku Evrope od 31. januara do 31. decembra 1943. u već dobro poznatoj i jedinstvenoj ediciji u jugoslovenskoj istoriografiji — Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije.

Knjiga sadrži na 732 stranice 184 dokumenta, selektivno odabrana, koja su u međusobnom logičkom skladu, a hronološki se nadovezuju na dokumenta iz druge knjige XII toma. Na kraju knjige, pored tri posebno vredna priloga, dat je registar ličnih imena, geografskih naziva, spisak vojnih jedinica i komandi, ustanova, organizacija, kompletan popis operacija o kojima se u dokumentima govori (ukupno 42), prema njihovim originalnim, šifriranim nazivima, što sve čini taj zbornik potpunijim, a istraživaču omogućava bolji uvid i olakšava njegovu upotrebu. Redaktor je redovno, sa mnoštvom sadržajnih, aktuelnih i pouzdanih napomena uz tekst, u vezi sa gotovo iole značajnijim događajem, omogućio uporednu analizu i kritičko konfrontiranje sa ostalim dokumentima i već utvrđenim istoriografskim činjenicama.

I nepotpuna analiza sadržaja izdvojenih dokumenata, po jedinstvenom naučnom kriterijumu iz sve obilnijih fondova arhivske građe, ukazuje da ovaj Zbornik predstavlja bogat izvor podataka i obilje činjenica, među kojima i znatan broj novih, neophodnih za kompleksniji pristup u istoriografiji i naučnu obradu niza tematskih celina, počev od velikih bitaka NOR-a, okupatorsko-kvislinških operacija, nemačkoga okupacionog sistema, pa do kolaboracionističkih snaga, zatim međunarodnih implikacija s obzirom na unutrašnje stanje i razvoj događaja na

jugoslovenskom ratištu, i nekih posebnih, dosad manje zastupljenih, kao na primer, o nemačko-italijanskim suprotnostima, odnosima u satelitsko-kvislinškom taboru.

Prezentirana dokumenta nezaobilazna su izvorna osnova za sagledavanje šireg strategijskog značaja jugoslovenskog ratišta i rasvetljavanja pojedinih vojno-političkih aspekata iz vremena kada je, nakon pobeđe sovjetske armije u Staljin-gradskoj bici i uspeha anglo-američkih trupa kod El Alameina, nastala odlučna prekretnica u drugom svetskom ratu, a za nemačku Vrhovnu komandu približavanje saveznika jugoistočnom evropskom rubu značilo je novu, neposrednu opasnost od invazije na Balkan u koordinaciji sa snagama NOVJ.

Stoga je u Berlinu planirano da se širim operativnim zahvatom razbiju glavne snage Narodnooslobodilačke vojske u centralnom delu zemlje i obezbedi sigurnija »pozadina« i uslovi za stvaranje povoljnije situacije radi održanja fronta koji se približavao južnim granicama Apenina i Balkana, o čemu svojevrsno svedoči manji broj priloženih dokumenata.

Već prvi dokumenat, zapovest komandanta nemačkih trupa u NDH za operaciju »Vajs«, odnosno IV neprijateljsku ofanzivu, u vezi sa zapovešću komandanta Jugoistoka, general-pukovnika Lera, koja datira od 27. decembra 1942. godine, predstavlja relevantnu faktografsku činjenicu za potpuniju analizu vojno-političke situacije i iz toga proisteklih opsežnijih priprema okupatora i kvislinga za razbijanje »Titove države« (»Reich des Tito«). Prve ideje za operaciju »Vajs« javljaju se, dakle, još potkraj 1942. godine, što predstavlja novi izazov istraživačima za dublje naučno poniranje i suptilnije rekonstrukcije. Dalji tok navedenih dokumenata omogućava uporedno praćenje razvoja operacija »Vajs I« i »Vajs II« sa promenama na celom okupacionom području u Jugoslaviji i situacijom na Sredozemlju i šire, na ostalim frontovima.

Koncentričan ofanzivni poduhvat okupatorskih i kvislinških snaga u dolini Neretve sa jedinstvenim ciljem uništenja glavnine NOVJ pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, zbog neočekivano nepovoljnog ishoda za okupatora, preko operacije »Mostar«, faktički prerasta u još zamašniju operaciju »Švarc«, poznatu kao V neprijateljska ofanziva. To najbolje svedoči o vitalnosti oslobodilačkih snaga i partizanske ofanzivne strategije, koja se zasnivala na specifičnom i originalnom izvođenju manevra iz krajnje složenih defanzivnih situacija, na izboru najpovoljnijeg odseka za proboj, usmeravanju glavnih udarnih grupacija da na slabije posednutom području, uz sadejstvo lokalnih partizanskih snaga, stvore novu, veću slobodnu teritoriju.

Knjiga nudi i opsežan izbor zapovesti, izveštaja, zabeležaka, počev od najviših okupatorskih instanci pa do najnižih, izveštaja i jednog specijalnog nemačkog voda, u vezi sa pripremama, tokom, rezultatima, posledicama i iskustvima iz operacije »Švarc«. Prema prvom Lerovom (Komanda Jugoistoka) predlogu trebalo je da se ofanzivni poduhvat poduzme protiv četnika D. M., jer je smatrao da je »Titova država« uništena (dokument 42) i da u vreme približavanja savezničkih trupa sa zapada Balkanu četnici postaju »opasnost« za nemačkog okupatora. No, gotovo u isto vreme se pokazalo da je to krajnje nerealna pretpostavka koju najbolje opovrgava dramatični dijalog jednog italijanskog komandanta sa nemačkim oficijom o »neophodnom« angažovanju četnika u borbi protiv »fanatično borbenih« partizana.

Posebno su ilustrativni i značajni, naročito sa aspekta izučavanja sudara dveju »vojnih škola«, opširniji i sumarni izveštaji nemačkih komandanata o toku i

ishodu ovih dotad najvećih operacija u kojima se izražava i borbena vrednost oružanih partizanskih jedinica i njihov gotovo »nemoguć« proboj na izuzetnom planinskom prostoru (vidi posebno dokumenta broj 90 do 94, zatim 103, 110 i 131).

Daljim sledom dokumenata još uverljivije dolazimo do zaključka da su brojčano i tehnički moćnije okupatorsko-kvislinške snage već u toku operacije »Švarc« iz koncentričnog rasporeda zapadale u podređeni položaj, našavši se na repu glavnine NOVJ, koja je preuzimala inicijativu i dalje širila oslobođene oblasti (u istočnoj Bosni).

Pored dokumenata koja se odnose na operacije »Vajs« i »Švarc«, i drugih manjih po obimu i značaju, objavljen je veći broj izveštaja komandanata nemačkih trupa u NDH, koja reljefno govore o složenim političkim prilikama, haotičnoj privredi, raspoložnju stanovništva i o stalnom porastu ustaničkog pokreta, što je uslovlilo da ova »suverena hrvatska država« bude proglašena za operativno područje.

Uništenje partizanskih snaga u istočnoj Bosni ubrzo postaje sledeći cilj u operativnom poduhvatu nemačke SS divizije »Princ Eugen« (dokument 102).

Upravo tada, u julskim danima 1943. godine, Balkan, a posebno jadranska oblast, poprimaju novu stratejsku dimenziju u planovima Vrhovne nemačke komande u Berlinu, jer se po mnogim »unutrašnjim znacima« očekivala kapitulacija italijanskih oružanih snaga.

Kada je maršal Badoljo, nakon preuzimanja komande nad italijanskim oružanim snagama 24. jula, pošto je Veliki fašistički savet izglasao nepoverenje dotadašnjem predsedniku italijanske vlade Benitu Musoliniju, poslao obavest »da ne treba više računati na Kraljevinu Italiju kao na saveznika nemačkog Rajha« (str. 485, napomena 2), iz Berlina su već stizale direktive i uputstva o preuzimanju komande i posedanju italijanskog okupacionog područja. Komanda Jugoistoka i štabovi potčinjenih jedinica užurbano su radili po planu »Akse« (dokumenti 109, 111, 115, 116).

Izvestan broj dokumenata govori o posledicama kapitulacije italijanskih oružanih snaga, pregrupisanju okupatorskih trupa i velikim promenama u sistemu nemačkog komandovanja. Specijalnim naređenjem, Hitler prenosi komandu u celokupnoj operacijskoj zoni Jugoistoka na komandanta Grupe armija »F« barona fon Vajksa sa sedištem u Beogradu (dokument 117).

Iz nemačkih dokumenata saznajemo da su »komunističke snage« spremno dočekale italijansku kapitulaciju i da je ubrzo došlo do plime NOP-a gotovo na celom jugoslovenskom području (dokument 142). Od tada pa do kraja rata stizali su sve nepovoljniji izveštaji po Vermaht iz Bosne, Dalmacije i Hercegovine. Tako se i u naslovima izveštaja zapaža odsustvo naziva NDH, jer je očuvanje njezinog jezgra i važnijih objekata i saobraćajnica preuzeo Vermaht.

U Vajksovim oktobarskim procenama o području Jugoistoka, koje nije više imalo status »okupirane teritorije«, već stratejski značaj za ishod rata, kako je navedeno u dokumentu (br. 156), zaključuje se, između ostalog, da »glavna opasnost preti iz Hrvatske« i da se protiv Titovih snaga, koje su neprijatelj broj jedan na Balkanu, povedu borbe u »velikom stilu angažovanjem svih raspoloživih rezervi« u okviru ciklusa operacija. Posebno je značajno da je u dokumentu istaknuto da su oslobođena područja organizovana u »obliku ježa«, kako bi se danas reklo jezikom koncepcije opštenarodne odbrane čitave jugoslovenske teritorije u even-

tualnom ratu. Iz Vrhovne nemačke komande, telegramom je preneseno firerovo naređenje »da se iskorene ustanici« u Istri (dokument 143), zbog ugrožavanja komunikacija koje su vodile do »apeninskog fronta«.

U tromesečnom izveštaju o vojno-političkoj i privrednoj situaciji u leto 1943. godine na teritoriji NDH, koji je odisao posve realističkim tonom, ukazano je kako je na ruševinama NDH »na velikim područjima (istaknuto u dokumentu masnim slovima) kako u selima tako i u gradovima« — nikla, po uzoru na sovjetsku, nova država.

Da bi se »obezbedile« važne komunikacije koje vode iz središta zemlje ka Jadranskom moru, te zatvaranja operativnih pravaca, do kraja godine pripremljeno je i izvedeno više operacija (tzv. zimske operacije) o kojima svedoče dokumenti u završnom delu knjige.

Vredno je istaći da su u objavljenim dokumentima često sadržani različiti, izuzetno značajni, podaci vojne i političko-ekonomske prirode, koji se odnose gotovo na celo jugoslovensko područje, što je i razumljivo, jer su nemački organi i jedinice imali dominantnu ulogu u odnosu na svoje brojne unutrašnje i spoljašnje saradnike, posebno u drugoj polovini 1943. godine.

Srbija je za nemačkog okupatora imala stratejski značaj u toku čitavog rata, a posebno u 1943. godini, kada su i saveznici »jednom nogom stali na Balkan«. Objavljen je veći broj dokumenata iz kojih se reljefno ocrtava »porast komunizma« i »otpor širokih slojeva stanovništva«. Zato su ulagani posebni naponi za jačanje »Srpske vlade« Milana Nedića, koga je i Hitler u septembru primio u svom Glavnom stanu, što je u isto vreme izazvalo uznemirenost u vrhovima NDH zbog eventualnih ustupaka Berlina »Velikoj Srbiji«.

U brojnim izveštajima nemačkih okupacionih jedinica sa terena, veoma reljefno govori se o pojavi i žarištima »ustaničkih nemira« i reakciji okupatorsko-kvislinških snaga u Donjoj Štajerskoj i Gorenjskoj, na Papuku i Bilo-gori, u Dalmaciji, na jugu Srbije, u Sremu i u ostalim krajevima. U vreme »Nacionalne uprave« u Crnoj Gori pod okriljem Hermana Noj bahera, gotovo cela njena teritorija, osim pet srezova, bila je pod kontrolom snaga NOVJ i POJ.

Više dokumenata, zajedno sa isto tako dokumentovanim i gotovo iscrpnim napomenama, govori ne samo o međusobnim odnosima osovinskih partnera, nacističke Nemačke i fašističke Italije, nego i o odnosima sa kolaboracionistima i kvislinzima, sa kojima su saradivali u borbi protiv oslobodilačkorevolucionarnih snaga. Brojna su dokumenta na osnovu kojih se može rasvetliti saradnja četnika sa italijanskom i nemačkom okupacionom upravom i vojnim jedinicama. Saradnju su nametali i neposredni vojni razlozi, pa je ona ostvarena uprkos anglofilskoj orijentaciji četnika.

Upravo stalno »rastezanje« i pojačano angažovanje nemačkih trupa u centralnim područjima jugoslovenskog ratišta i jačanje NOP-a u Srbiji nametali su potrebu širenja bugarskog okupacionog područja, što se idealno uklapalo u njihove izražene aspiratorske kombinacije, pa i angažovanja vojnih snaga u odsudnim borbama duboko u jugoslovenskom središtu. Za vanrednu borbenost u operaciji »Švarc« bugarski puk je specijalno pohvaljen od nemačke komande. Po broju angažovanih trupa, Bugarska, uz Nemačku, postaje glavna okupaciona sila u Jugoslaviji u jesen 1943. godine. O njenoj politici i teritorijalnim pretenzijama u Makedoniji i Srbiji svedoče pojedina nemačka dokumenta, iz kojih se vidi krajnje nepovoljan odjek i porast nezadovoljstva u narodu.

Među dokumentima nalazimo i ona koja govore o Srpskom dobrovoljačkom korpusu, čiji »patriotizam«, zasnovan na osnovnim načelima Ljotićevog »Zbora«, počiva na istovetnim ideološkim, fašističkim osnovama; zatim dokumenta o Ruskom zaštitnom korpusu, koja su dragocena za izučavanje teme o ruskim emigrantima u Jugoslaviji u toku drugoga svetskog rata, te dokumenta o brojčanim podacima izbeglica, zarobljenika, stanju u logorima. Posebno interesantna dokumenta svakako su ona koja govore o vezama i saradnji predstavnika NOP-a sa oslobodilačkim snagama u Albaniji.

U knjizi su objavljena i tri priloga koja omogućavaju celovitiji pristup u analitičkom praćenju osnovnog dela objavljene građe i rasvetljavanje pojedinih, naročito ekonomskih, aspekata nemačke okupacione uprave i vojno-političkih akcija protiv NOVJ i POJ.

Prvi prilog (str. 743—814) sadrži sumarni izveštaj nemačkog opunomoćenika za privredu u Srbiji Franca Nojhauzena o eksploataciji prirodnih i privrednih bogatstava Jugoslavije za potrebe Trećeg Rajha od druge polovine 1942. do kraja 1943. godine, koji predstavlja nastavak prethodnog Nojhauzenovog izveštaja objavljenog u drugoj knjizi ovog toma.

U drugom prilogu (str. 815—838) objavljen je preostali deo teksta elaborata pod naslovom »Borba protiv ustaničkog pokreta na području Jugoistoka od juna 1941. do avgusta 1942. godine« kapetana Ernesta Vishaupta, nemačkog višeg arhivskog savetnika pri Komandi oružanih snaga na jugoistoku. Elaborat je izvorni dokumenat, studijskog karaktera, pisan u toku rata na osnovu zapovesti, izveštaja, zabeležaka i najviših komandnih instanci Vermahta, što mu daje posebnu autentičnost i vrednost. Značajno je da su objavljene i naknadno pronađene stranice originala koje su nedostajale u delu teksta u prilogu I u drugoj knjizi ovog toma (od str. 1102—1104, 1105, 1109 i 1112).

U trećem prilogu (str. 839—874) navedena su dokumenta Nemačkog Rajha iz 1943. godine — koja su odabrana iz čitave mase nemačke arhivske građe, što je bila dostupna još prvih poratnih godina — objavljena u prethodnim knjigama Zbornika, zajedno sa dokumentima o NOP-u iz istog perioda u pojedinim nacionalnim pokrajinama.

Zbog zaista obimnog izbora dokumenata, koji je sačinjen uz korišćenje 800 ostalih pomoćnih izvora, pretežno autentičnih, ukazali smo samo na neka značajnija pitanja koja su predmet interesovanja novije jugoslovenske historiografije i šire naučne javnosti.

Ova knjiga Zbornika komponovana je od znalački izabranih i pažljivo razlučenih i klasifikovanih dokumenata iz bogate arhivske građe strane provenijencije, koja ja pribavljena osobito poslednjih godina iz arhiva SAD i SR Nemačke a čuva se u arhivu Vojnoistorijskog instituta JNA. Neposredna zasluga za njenu pojavu u ovako kvalitetnom izdanju pripada redaktoru, kome je to u isto vreme treća, i, svakako, najbolja zbirka dokumenata koja je plod petnaestogodišnjeg istraživanja nemačke arhivske građe. To je u isto vreme i razlog više da se na prvim stranicama Zbornika nađe i reč autora, koja je ovom prilikom izostala, što je jedna od malobrojnih zamerki ovoj knjizi.

Slobodan Branković